

פרק שני

היישוב היהודי במעבר משלטון עות'מאני לשלטון המנדט הבריטי

מבוא

לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה כבשה בריטניה את ארץ ישראל וסילקה משם את העות'מאנים. ראשית השלטון הבריטי בארץ הביאה עמה התרגשות גדולה ותקוות רבות בקרב יהודים בארץ ובחו"ל. תחושתם הייתה שזוהי ראשיתם של ימים חדשים, שבהם יחלו עצמאות ובניין ליהודים בארץ.

הגנרל אלנבי נכנס לירושלים עם כיבושה דרך שער יפו, 11/12/1917 (כ"א בכסלו תרע"ח). שימו לב שהוא הולך ברגל, ולא רוכב על סוס, כדי להיכנס לעיר כעולה רגל ולא כגנרל וככובש. אדמונד אלנבי (1861-1936), איש צבא בריטי, פיקד על כיבוש ארץ ישראל מידי העות'מאנים במלחמת העולם הראשונה.

1. מה ניתן ללמוד מהתנהגותו של אלנבי בכיבוש העיר על יחסו לירושלים?

2. כיצד ניתן להסביר את יחסו זה?

בפרק הקודם עסקנו ביהודים תחת השלטון העות'מאני. המעבר משלטון עות'מאני לבריטי סימן בעיני בני התקופה מהפכה בתולדות הציונות. פרק זה עוסק בתרומת הבריטים להנחת היסודות לבית הלאומי היהודי.

שאלה מנחה לפרק: כיצד סייז כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל לבניין הבית האלוני היהודי?

סעיפי הפרק:

- סעיף א': הצהרת בלפור ומשמעותה
- סעיף ב': כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל

מושגים מרכזיים:

- הסכם סייקס-פיקו
- הצהרת בלפור
- מכתבי מקמהון-חוסין
- מנדט
- מנדט סוג A
- הסכם פייצל-ויצמן

סעיף א. הצהרת בלפור ומשמעותה

שאלה מנחה לסעיף: מה הייתה משמעות הצהרת בלפור עבור בריטניה, התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל?

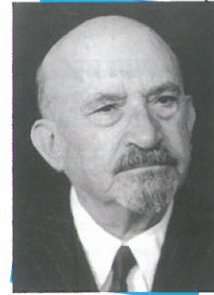
10. ההתקשרות הציונית עם בריטניה והצהרת בלפור:

כאשר התחוללה באירופה ובמזרח התיכון מלחמת העולם הראשונה (בשנים 1914-1918), שמרה התנועה הציונית על ניטרליות. אך אישים בולטים בתוכה עשו מאמצים להתקרב לבריטניה, שלא דרך התנועה, מתוך תמיכתם העקרונית בה והאמונה כי היא תנצח במלחמה.

אחד מהאנשים שניסו להשיג את תמיכת בריטניה היה זאב ז'בוטינסקי, שהגה, יחד עם יוסף טרומפלדור, את הקמתם של הגדודים העבריים, שהיו למעשה גדודים של מתנדבים יהודיים מרחבי העולם הפועלים במסגרת הצבא הבריטי למען כיבוש של ארץ ישראל מידי העות'מאנים. הם הניחו שהאימפריה העות'מאנית על סף התפוררות וכי בנות הברית בראשות בריטניה ינצחו במלחמה. ז'בוטינסקי וטרומפלדור סברו כי באופן זה יוכלו היהודים לדרוש את ארץ ישראל מהמדינות המנצחות בזכות ולא בחסד, שהרי הטענה המוסרית שהם הקריבו עצמם למען ארץ ישראל תזקף לזכותם. בסופו של דבר הוקם גדוד של נהגי פרדות שנלחם באחת המערכות הקשות של מלחמת העולם הראשונה, בגליפולי. אחריו הוקמו עוד שלושה גדודי קלעים עבריים, אשר חלקם השתתפו בכיבוש ארץ ישראל מידי העות'מאנים.

כמו כן, מנהיגים ציוניים שהתגוררו בבריטניה, ובראשם חיים ויצמן ונחום סוקולוב, ניסו לשכנע את הבריטים לתמוך פומבית במטרותיה של התנועה הציונית ולהכיר בזכותם של היהודים על ארץ ישראל.

חיים ויצמן (1874-1952, תרל"ד-תש"ב)

נולד בבית יהודי מסורתי בעיירה מוטל שכרוסיה הלבנה. כנערותו נמשך אל רוח ההשכלה המערבית, ולמד והתמקצע בתחום הכימיה בגרמניה ובשווייץ. בשנת 1910 היגר לאנגליה. היה ראש מעבדות המחקר של הצי הבריטי בלונדון. במהלך תפקידו זה פיתח תהליך ביוכימי יעיל לייצור אצטון מתסיסה של חומרי גלם צמחיים, המצאה שהניבה יתרון לבריטים במלחמת העולם הראשונה וזיכתה אותו ביכולת השפעה בממשלת בריטניה. נוסף לכך, במהלך עבודתו המדעית הקים ברחובות מכון למחקר מדעי, שלימים נקרא "מכון ויצמן למדע".

ויצמן היה פעיל ציוני וראה עצמו תלמידו של אחד העם. הוא היה מראשי הסיעה הדמוקרטית, שחוללו את פולמוס הקולטורה. בשנת 1917 הוא עמד בראש הדוחפים להשגת הצהרת בלפור. לאחר המלחמה ייצג את התנועה הציונית בוועידת השלום בארמון ורסאי שבפריז** וב-1921 נבחר לנשיא התנועה הציונית והנהיג אותה לסירוגין עד הקמת המדינה, אם כי השפעתו התמעטה לאורך הזמן. תרם רבות להתפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל והיה בין מייסדי האוניברסיטה העברית בירושלים ומכון זיו ברחובות. לאחר הקמת המדינה נבחר ויצמן לנשיאה הראשון, תפקיד שאותו מילא עד מותו.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 281.

** על ועידת השלום בפריז, ועידת ורסאי, ראו שם, עמ' 109, 116 ולהלן בסעיף ב.

המאמצים הציוניים הצליחו, וכך, תוך כדי המלחמה, בי"ז במרחהוון תרע"ח, 2/11/1917, שלח שר החוץ של בריטניה, הלורד ארתור ג'יימס בלפור, מכתב לראש התנועה הציונית בבריטניה, הלורד רוטשילד, בזו הלשון:

משרד החוץ, 2 בנובמבר 1917

לורד רוטשילד היקר,

לעונג לי להעביר לידך להלן, בשמה של ממשלת הוד מלכותו, את הצהרת ההזדהות עם השאיפות היהודיות הציוניות, כפי שהוגשה לקבינט ואושרה על ידו:

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה את ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל ותפעל במיטב מאמציה להקלת השגתה של מטרה זו, מתוך הנחה ברורה שלא יעשה שום דבר שיש בו כדי לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של העדות הלא יהודיות או בזכויותיהם ומעמדם המדיני של היהודים בכל ארץ אחרת".

אודה לך אם תביא את ההצהרה לידיעת ההסתדרות הציונית.

בכבוד רב,

ארטור ג'יימס בלפור

[תרגום מתוך: **תדפיסי תעודות וחוקים**: הצהרת בלפור, תש"ט]

א. משמעות הצהרה

מעיון מעמיק בהצהרת בלפור מתברר שיש בה אמנם הצהרת כוונות, אבל באופן מעשי היא מעורפלת ביותר. כמו כן היא לא נוסחה כהסכם מדיני-משפטי אלא כמכתב משר החוץ - אומנם בשם ממשלת בריטניה - שממוען לאדם פרטי, הלורד רוטשילד. נוסף לכך יש לשים לב שבבלפור אינו פונה במישרין להסתדרות הציונית אלא בעקיפין, דרך הלורד רוטשילד. נציין כי ההצהרה לא כללה הכרה בזכות לאומית כלשהי של תושבי ארץ ישראל הלא יהודים והם הוגדרו כפרטים וכעדות דתיות בלבד.

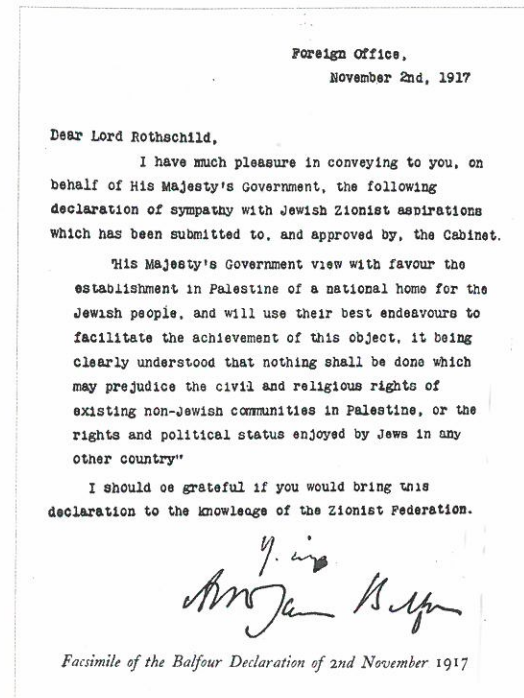
לפנינו אפוא מסמך שאמנם משמעותו אינה רבה במישור המשפטי, אך היה ציון דרך חשוב ביותר ביחס של מדינות העולם לציונות ולתנועה הציונית, במיוחד כשבריטניה עמדה לכבוש את ארץ ישראל כעבור ימים אחדים.

ניסוח ההצהרה נערך בדקדקנות רבה וארך מספר חודשים, ולכן מובן שהערפול בו אינו מקרי כלל. לפניך נוסח הצהרה שהגיש חיים ויצמן לבריטים כטייטה להצהרה ולידו קטעים מהנוסח שפורסם בפועל. הסבר בעמודה השמאלית בטבלה מהו השוני בין הנוסחים השונים ומה משמעותו:

השוני ומשמעותו	הצהרת בלפור	הטייטה הציונית
	ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה	ממשלת הוד מלכותו מקבלת את העיקרון
	את ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל	על ארץ ישראל להיכון מחדש כבית לעם היהודי.
	תעשה כמיטב מאמציה כדי להקל על הגשמת מטרה זו	תעשה את מרב המאמצים כדי להבטיח מימוש מטרה זו
	ההסתדרות הציונית אינה מוזכרת	תדון בדרכים ובאמצעים הדרושים עם ההסתדרות הציונית
	לא יעשה דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות של עדות לא יהודיות או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של היהודים בכל ארץ אחרת	אין אזכור של העדות הלא יהודיות, ושל מעמדם המדיני של היהודים בכל ארץ אחרת.

א. הרקעילמתן הצהרת בלפור על ידי הבריטים

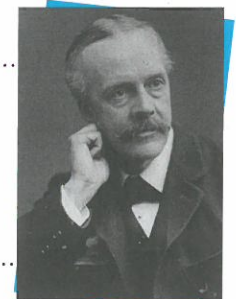
מדוע נתנו הבריטים את הצהרת בלפור? לשאלה זו הוצעו כמה תשובות. תשובה אחת היא, שבריטניה קיוותה לחזק את אחיזתה בארץ ישראל, שנמצאת במיקום אסטרטגי במעבר מאסיה לאפריקה ובשער תעלת סואץ. היא חשבה שהצהרה תעזור לה לקבל את הסכמת המעצמות על שליטה בארץ ישראל, דבר שבהמשך נראה שאכן קרה.

הצהרת בלפור המקורית.

גלויה שעיבדו תלמידי "בצלאל" לציון הצהרת בלפור.

הלורד ארתור ג'יימס בלפור (1848-1930, תר"ח-תר"ץ) - מילא שורה של תפקידים בכירים בממשל הבריטי, ואף היה ראש ממשלת בריטניה למשך שלוש שנים. בעת מתן ההצהרה היה שר החוץ של בריטניה.

מכתב זה מכונה **הצהרת בלפור**. ההצהרה התקבלה בהתרגשות רבה בקרב חברי התנועה הציונית ברחבי העולם. הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות התנועה הציונית שבה מעצמה הסכימה לפרוש את חסותה על מימוש הרעיון הציוני. היו שהשוו אותה להצהרת כורש, שפתחה את תקופת בית המקדש השני.

כמובן, הבריטים היו יכולים להשתמש במינוח המוכר "מדינה", מינוח מקובל בעולם שכולם יודעים מה פירושו. במקום זה הם השתמשו במינוח "בית לאומי", מונח שהציעו ד"ר חיים ויצמן ונחום סוקולוב, על מנת להקל על הבריטים במתן ההצהרה, בדומה למינוח "בית מולדת" כיעד של התנועה הציונית לפי "תכנית באזל",* כדי למנוע התנגדות של השלטון העות'מאני. הם נמנעו מלדרוש מדינה, בשלב זה, מכיוון שידעו שבריטניה לא תסכים לוותר על השליטה על ארץ ישראל, וגם מכיוון שסברו שהאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל מועטה מדי והתשתית החומרית והכלכלית לא מפותחת דיה כדי להקים מדינה יציבה. תקוותם הייתה שתחת שלטון מנדטורי בריטי, המחויב להצהרת בלפור, יתפתח היישוב היהודי בארץ ישראל על מוסדותיו ומפעליו עד שיהיה נכון להקים מדינה עצמאית. הנחת היסוד של כל הצדדים הייתה כי עלייה יהודית מואצת תיצור רוב יהודי מוצק בארץ ישראל במשך תקופה לא ארוכה במיוחד.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 274.

תשובה שנייה היא, שבריטניה רצתה לקבל את תמיכתם של יהודי ארצות הברית בכניסתה של מדינתם למלחמת העולם הראשונה ולכן היא נקטה אמצעי שלדעתה ירכוש את לבם של יהודי ארצות הברית. ישנן השערות נוספות, אך הדברים לא נאמרו בפי הבריטים מפורשות. עם זאת, ידוע כי בלפור, ראש הממשלה לוי ג'ורג' ושרים אחרים האמינו באמונה דתית בשיבת ציון, ואהדו את התנועה הציונית, ובלפור עצמו אף חש כי יש לעולם חוב מוסרי כלפי העם היהודי, ועליו להביא קץ לרדיפותיו ולסייע לו להקים מדינה משלו. לאחר כמה שנים, בלפור אף אמר שבסיכומו של חשבון, זה היה המעשה הראוי ביותר שעשה בימי חייו.

4. הצהרת בלפור על רקע האינטרסים הבריטים במזרח התיכון

לבריטים היו אינטרסים שונים, ואף סותרים, במזרח התיכון בתקופת מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), והם פעלו בדרכים שונות כדי לקדם אותם.

בשנים 1915-1916 התנהלה תכתובת בין הנרי מקמהון, המושל הבריטי במצרים, לבין חוסיין בן עלי, שליט מחוז ח'ג'אז* ומושל המקומות הקדושים לאסלאם במכה ומדינה, תפקיד בעל חשיבות רבה, מאחר שמדובר במקומות הקדושים ביותר בדת האסלאם. **מכתבי מקמהון-חוסיין** היו בעצם משא ומתן בין הצדדים, שבו הבריטים מנסים לשכנע את הערבים למרוד בשלטון העות'מאני, כדי לעזור לכינון שלטון בריטי באזור, והערבים דנים עם הבריטים על התמורה שיקבלו על כך. חוסיין ביקש במכתבים שתוקם ממלכה ערבית גדולה, הכוללת את חצי האי ערב, עירק, סוריה וארץ ישראל, והוא יהיה שליט אותה ממלכה. אמנם חליפת המכתבים לא הגיעה לכלל הסכם רשמי, אך באופן לא רשמי נענה מקמהון לבקשה, למעט את אזור לבנון ומערב סוריה. מעמדה של ארץ ישראל נותר מעומעם, אף שמקמהון עצמו טען, כפי שנראה להלן, שלא הייתה כוונה לכלול אותה בשטח המובטח.

הסכם שכן נחתם במהלך המלחמה, **הסכם סייקס-פיקו** (1916), צירף גורם נוסף למזרח התיכון, והוא הצרפתים. הוא נחתם בחשאיות בין נציג משרד החוץ הבריטי מארק סייקס,

לנציג משרד החוץ הצרפתי שארל פרנסואה ז'ורז' פיקו. החשאיות נועדה למנוע התערבות של רוסיה, שגם לה היו תקוות להשיג במלחמה שליטה באזור. בהסכם, חילקו ביניהן שתי המעצמות את השליטה על המזרח התיכון בסיוע המלחמה, מתוך השערה שהעות'מאנים ינוצחו. על פי ההסכם, הצרפתים ישלטו בשטחים הידועים כיום כלבנון וסוריה (מעכו וצפונה), והבריטים בשטחי מצרים, ירדן ועירק. ארץ ישראל תהיה חלקה בשליטה בין לאומית וחלקה בשליטה בריטית. חצי האי ערב יהיה אזור בשליטה ערבית. הסכם זה לא יצא לפועל במלואו, אך משנת 1920 ואילך הצרפתים והבריטים התנהלו על פיו בשליטתם באזור, כפי שנראה בהמשך הפרק.

* ח'ג'אז - אזור בערב הסעודית של היום שהיה אז בשליטת האימפריה העות'מאנית.

התבוננו במפה המוצגת בעמוד הקודם וענו על השאלות שלפניכם:

1. במפה ישנם אזורים שעתידים להיות בשליטה ישירה בריטית או צרפתית (רקע אדום וירוק כהה) ואזורים שעתידים להיות אזורים השפעה בלבד (ורוד וירוק בהיר). מה לדעתכם ההבדל בין "אזור שלטון ישיר" ל"אזור השפעה"? הציגו לפחות ביטוי מעשי אחד להבדל זה.
2. לדעתכם, למה התכוונו בריטניה וצרפת כשקבעו שארץ ישראל תהיה "אזור שלטון בין לאומי" (רקע חום)? מהו הקושי המעשי בכינון שלטון בינלאומי?
3. האם הסכם סייקס-פיקו מבטא המשך האימפריאליזם* או נסיגה ממנו? נמקו את עמדתכם.

הסכם סייקס-פיקו מלמד על אחד האינטרסים הבריטיים במזרח התיכון: הרצון לשליטה בארץ ישראל, ולפחות לשליטה בה של גורם שאינו עוין את בריטניה. הצהרת בלפור פועלת אף היא לקידום אינטרס בריטי זה על ידי יצירת בית לאומי יהודי שיתמוך בבריטניה כהכרת טובה על הצהרת בלפור.

עם כיבושה של ארץ ישראל בידי הצבא הבריטי ב-1917 (חורף תרע"ח), החל בארץ ממשל צבאי בריטי שנמשך כשנתיים וחצי, עד כינון המנדט בשנת 1920 (תר"פ). בראש הממשל הצבאי עמד הגנרל אלנבי. הארץ נוהלה בתקופה זו על פי אמנה בין לאומית, אמנת האג, הקובעת כי על הממשל הצבאי במדינה כובשת לשמור על המצב הקיים, כלומר לנהל את השטח שברשותה על פי הכללים שהיו נוהגים בו לפני הכיבוש. על פי גישה זו, הממשל הצבאי שמר בארץ על החוק והסדר הציבורי, וכן דאג לשלומם וביטחונם של תושבי הארץ, יהודים וערבים כאחד. הוא ייבא מזון, וחילק אותו לתושבי הארץ הרעבים לאחר שלוש שנות מלחמה ומחסור, הגיש טיפול רפואי לחולים הרבים, עזר לשיקום התשתיות והחקלאות שנהרסו בשנות המלחמה, והעסיק בעבודות ציבוריות להנחת תשתיות הכרחיות (כמו: תחבורה, מים) את תושבי הארץ, ובכך דאג לפרנסתם.

לעומת זה, הממשל הצבאי היה עוין את ההתיישבות היהודית והתנגד להצהרת בלפור משתי סיבות: האחת, רבים ממפקדי הממשל הצבאי הגיעו ממצרים, והתרגלו לעבוד מול חברה ערבית, ולכן ראו גם בארץ ישראל ארץ ערבית לכל דבר. השנייה, הם חששו שההצהרה תקלקל את יחס הערבים לבריטניה במזרח התיכון, ושעלייה יהודית תביא למלחמה בכל האזור.

לטענת התנועה הלאומית הערבית, הכירה בריטניה במכתבי מקמהון-חוסיין ברוב המזרח התיכון, כולל ארץ ישראל, כטריטוריה ערבית-מוסלמית. אלא שמקמהון הודיע להם במכתב מה-24.10.1915 על התנגדות בריטניה לתת לערבים את האזורים "הנמצאים ממערב לוולאיות [=מחוזות] של דמשק, חמץ [=חומס], תמאה וחלב, שאינם יכולים להיקרא ערביים טהורים"

* על האימפריאליזם ראו מסורת ומהפכות עמ' 53-54, 98.

(מצוטט אצל יובל ארנון-אוחנה, קו החריש והאש, מאה וחמישים שנות סכסוך על ארץ ישראל, 1960 - 2010, 2013, עמ' 70). הערבים טענו כי הכוונה הייתה להוציא רק את מערב סוריה ולבנון, ואילו מקמהון טען כי הבהיר להם שארץ ישראל לא נכללת בשטח המובטח.

כדי לפתור את הסתירה לכאורה שנתגלעה בעקבות מכתבי מקמהון-חוסין וכדי להקל על מימוש הצהרת בלפור, התחיל בשנת 1918 (תרע"ח) ניסיון בריטי לרתום את הערבים לתמיכה בהצהרה.

בריטניה חתרה להפגיש מנהיג לאומי ערבי עם מנהיג לאומי יהודי כדי לקרב בין שתי התנועות הלאומיות הללו ולהביא להסכמה ביניהן. המנהיגים היו האמיר פייצל וחיים ויצמן. האמיר פייצל היה אחד מבניו של חוסין בן עלי, שריף מכה. פייצל היה ממנהיגי התנועה הלאומית הערבית. הוא הנהיג מרד ערבי בשלטון העות'מאני, ולחם לצד הבריטים בכיבוש עבר הירדן וסוריה. הוא שאף להקים מדינה ערבית שתיקרא "סוריה הגדולה",* ולעמוד בראשה. כאמור לעיל, חיים ויצמן היה מנהיג בולט בתנועה הציונית, שחי אז בבריטניה והיה בקשר עם ההנהגה הבריטית.

מדוע חשבו הבריטים שיש סיכוי למנוע התנגדות ערבית להצהרת בלפור? לשאלה זו שתי תשובות:

1. פייצל האמין כי היהודים יכולים להביא לארץ פיתוח ושגשוג כלכלי, שישפיע גם על סביבתם הערבית.

2. ימי חתימת ההסכם היו ימי ההכנות לוועידת השלום בפריז, שבה היו אמורים לדון בגורל המדינות המפסידות במלחמה, ובהן האימפריה העות'מאנית. פייצל קיווה שהוועידה תחליט על הקמת מדינה ערבית בשטחי "סוריה הגדולה". הוא העריך כי שיתוף פעולה בין הציונות לתנועה הערבית תעלה את הסיכויים שהוועידה תחליט להקים מדינה ערבית זו.

מצדו של ויצמן היה רצון עז ליצור שיתוף פעולה עם הערבים, כצעד שיביא להצלחת מימוש הצהרת בלפור.

בשנת תרע"ט (1919) נחתם הסכם בין השניים, המכונה הסכם ויצמן-פייצל:

הוד מעלתו המלכותית האמיר פייצל [...] והד"ר חיים ויצמן [...] מתוך הכרת הקרבה הגזעית והקשרים העתיקים הקיימים בין הערבים ובין העם העברי, ומתוך סברה שהדרך הבטוחה ביותר להשגת שאיפותיהם הלאומיות היא שיתוף הפעולה האמיץ ככל האפשר בפיתוחן של המדינה הערבית ושל ארץ ישראל [...] באו לידי הסכם בסעיפים האלה:

1. המדינה הערבית וארץ ישראל יתנהלו בכל יחסיהן ומפעליהן ברוח רצון טוב והבנה הדדית הלבביים ביותר, ולשם כך ימונו ויוחקו באי כוח ערביים ויהודים מיופי כוח כדין בכל אחת מן הארצות האלה.

2. מיד עם גמר הדיון בוועידת השלום ייקבעו הגבולות המוחלטים בין המדינה הערבית ובין ארץ ישראל על ידי ועדה מוסכמת מטעם שני הצדדים המתקשרים בהסכם זה.

4. בשעת עריכת חוקה לארץ ישראל [...] ייתנו את כל הערבויות המלאות ביותר להגשמת הכרזתה של ממשלת בריטניה מיום השניים בנובמבר 1917.

4. יאחזו בכל האמצעים לסייע ולהגביר עליית יהודים לארץ ישראל באמת מידה גדולה, וליישב את העולים היהודים על הקרקע [...] עם האחידה באמצעים אלה ישמרו על זכויות הפלחים והאריסים הערביים ויעזרו להם בקידום התפתחותם הכלכלית.

[בתוך: מדוני משה, עשר שנות מדיניות ארץ ישראלית, תרפ"ח, עמ' 24]

1. צטטו משפט מן ההסכם המסביר את מטרות פייצל ויצמן בחתימה על ההסכם.
2. לפי ההסכם, כיצד יבואו לידי ביטוי היחסים הטובים בין המדינה הערבית לבין הבית הלאומי היהודי?
3. מהו יחס התנועה הלאומית הערבית לציונות כפי שעולה מן ההסכם? הביאו לכך שתי דוגמאות מן ההסכם.

האמיר פייצל (מימין) וחיים ויצמן.

4. לפניכם תמונה של ויצמן ופייצל יחדיו. שערו מה רצה להביע ויצמן בלבשו בתמונה?

פייצל הוסיף להסכם בכתב ידו הערה בזו הלשון:

"אם הערבים ישיגו את עצמאותם [...] הריני מסכים למה שנאמר בזה ולסעיפיו. ואם יבוא איזה חילוף או שינוי כל שהוא [...] ייחשב ההסכם הזה כלא היה, ללא תוקף וללא ערך".

להסכמה ושיתוף פעולה בין התנועות הללו. בשנת 1919 נחתם הסכם בין הנציגים, חיים ויצמן והאמיר פייצל. ההסכם הבטיח שיתוף פעולה בין התנועות. בסופו של דבר, ההסכם לא יצא לפועל ופייצל ביטל אותו.

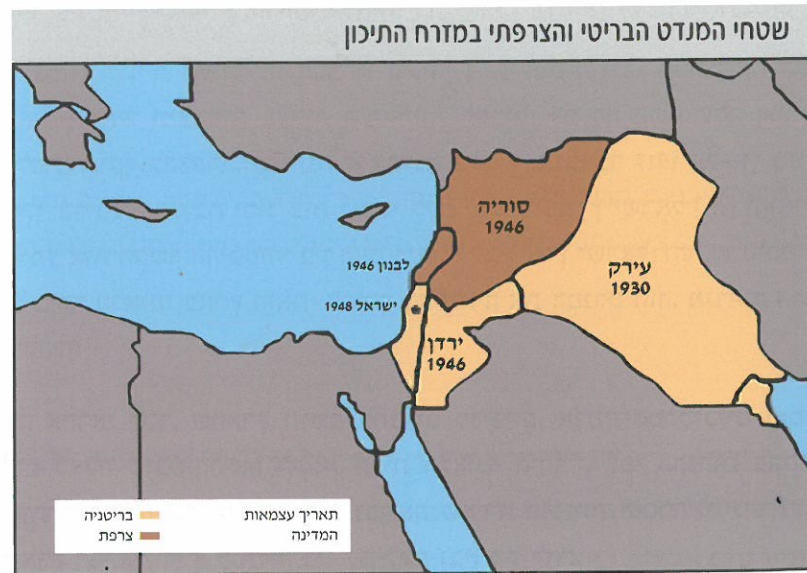
סעיף ב. כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל

שאלה מנהלית: במה תרם כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל להגשמת הישגים?

ב-1919 התקיימה בפריז ועידת השלום, שמטרתה הייתה לקבוע הסדרים בין מדינות בעקבות מלחמת העולם הראשונה, במטרה למנוע מלחמות דומות בעתיד. נוסף לכך, רצתה הוועידה לשרטט מפה חדשה של מדינות העולם, שבה יינתנו למיעוטים לאומיים זכויות. מיעוטים שונים הופיעו לפני הוועידה והציגו את דרישותיהם, וביניהם יהודים וערבים.

בוועידה דנו בגורל המושבות של המדינות המנוצחות. כפי שלמדנו בעבר, נקבע שמושבות אלו ינוהלו בשיטת המנדטים*. השיטה הייתה להעניק למעצמה מסוימת שלטון זמני על אזור, כדי שבשנות המנדט המעצמה תפתח אותו ותלמד את התושבים המקומיים להתנהל כעם עצמאי, ובכך תכשיר אותם בעתיד להפוך למדינה עצמאית. שיטת המנדטים נועדה למעשה לתת מענה, שאינו שליטה וניצול אלא סיוע, לעמים שאינם מסוגלים לשלוט בעצמם.

אך רק ב-1920 התקיימה באיטליה ועידת סן רמו במטרה להחליט סופית על גורל שטחי האימפריה העות'מאנית. בוועידה הוחלט שארץ ישראל תינתן **כמנדט מסוג A** לבריטניה. כלומר, ארץ ישראל נחשבה לאזור שתושביו נזקקו רק לסיוע זמני וקצר מצד המעצמות כדי להגשים את ייעודו של המנדט.

- שערו מדוע בריטניה זכתה ברוב שטחי המנדט במזרח התיכון.
- הסבירו כיצד הסכם סייקס-פיקו השפיע על גבולות שטחי המנדטים הבריטיים והצרפתיים.

חשיבותו של ההסכם היא בהיותו הניסיון הראשון להשיג תמיכה ערבית בהצהרת בלפור, ובכך להסדיר את יחסי יהודים וערבים במזרח התיכון.

בסופו של דבר, ההסכם לא התקבל. פייצל לא קיבל מדינה ערבית בסוריה הגדולה כפי שקיווה, אלא צרפת קיבלה מנדט על סוריה ולבנון, ולפיכך ההסכם הפך לחסר משמעות. אם אמרנו שהסיבה שבגינה חתם פייצל על ההסכם הייתה רצון לשכנע את ועידת השלום בפריז להעניק לערבים מדינה, כעת, כשתקוותו נכזבה, לא היה לו עניין לתמוך בציונות. נוסף לכך, התנועה הלאומית הערבית, שעליה נלמד בפירוט להלן, לחצה על פייצל להתנער מן ההסכם בפומבי, והוא עשה זאת כדי לא לאבד את מעמדו בין הערבים.

לסיכום הסעיף:

כיבוש ארץ ישראל בידי הבריטים בשנה הרביעית של מלחמת העולם הראשונה שינה בבת אחת את מצבו של היישוב היהודי בארץ ישראל. היישוב היהודי בארץ ישראל עבר כעת ממרות השלטון העות'מאני, שהיה עוין לתנועה הציונית וליישוב החדש, למרותו של השלטון הבריטי, שתמך בכינון בית לאומי יהודי בארץ ישראל. תמיכתו הייתה תמיכה פומבית באמצעות פרסום הצהרת בלפור.

עבור התנועה הציונית, עם כל החסרונות שבהצהרת בלפור, היא הייתה ההישג המדיני המשמעותי הראשון של התנועה. בפעם הראשונה, מעצמה עולמית זרה הכירה בזכויותיהם של היהודים לבית לאומי בארץ ישראל באמצעות מסמך רשמי. נוסף לכך, ההצהרה מבטאת גם הכרה ביהודים כעם בעל הגדרה לאומית, צעד משמעותי עבור העם היהודי כולו. לא רק זו, הצהרת בלפור ביטאה הכרה בריטית בתנועה הציונית כמי שמייצגת את העם היהודי למרות שהציונים היו מיעוט בקרב העם היהודי. את חשיבותה עבור התנועה הציונית ניתן לראות גם בעובדה שבשנים שלאחר מכן היא הוזכרה בכמה מסמכים בין לאומיים וציוניים מכווננים, ובראשם הכרזת העצמאות**.

כפי שנראה בהמשך הפרק, בין השאר בזכות ההצהרה, קיבלו הבריטים מנדט** על ארץ ישראל, שהפקיד אותם באופן רשמי על קיום ההצהרה כשליחי אומות העולם, דבר שהיה חשוב להם מאוד, מאחר שהארץ מצויה במיקום אסטרטגי חשוב. התנועה הלאומית הערבית, שהתגבשה באותה עת, ראתה בחומרה רבה את מתן הצהרת בלפור ליהודים. היא טענה לעיוות היסטורי ולסתירה למכתבי מקמהון-חוסייין. לכן רואים ערביי ארץ ישראל את יום מתן ההצהרה כיום שחור בתולדות הערבים בארץ, כיום שבו נישלה ממשלת בריטניה את הערבים המוסלמים ממעמדם ומזכויותיהם בארץ ישראל, והועידה אותה לכופרים היהודים, הזכאים, על פי האסלאם, רק לחיי חסות תחת האסלאם. לכן, יצאו ביום זה להפגנות, שביתות ומאורעות דמים.

מתוך הבנה שהצהרה יצרה קונפליקט בין יהודים לערבים, הבריטים בראשית שלטונם בארץ יזמו פגישה בין נציגי התנועה הציונית לנציגי התנועה הלאומית הערבית במטרה להביא

* על הכרזת העצמאות ראו להלן עמ' 297-299.

** על שיטת המנדטים ראו מסורת ומהפכות עמ' 114.

לפי כתב המנדט ייעודו של המנדט הבריטי היה ש:

"בעלת המנדט תהיה אחראית להגשמת ההצהרה שממשלת בריטניה פרסמה ביום 2 בנובמבר 1917 [...] לטובת ייסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל".

בכך זכתה הצהרת בלפור להכרה בין לאומית העומדת בבסיס המנדט.

המנדט שניתן על כל ארץ ישראל ניתן לשם הקמת בית לאומי אחד בלבד: בית לאומי לעם היהודי. בדומה להצהרת בלפור, גם כתב המנדט לא מכיר בזכויות לאומיות של ערביי ארץ ישראל, אלא רק מעניק להם זכויות אזרח וחופש הדת.

1. מה מטרתו העיקרית של המנדט על ארץ ישראל על פי החלטות בוועידת סן רמו?

2. לאור החלטת חבר הלאומים לקיים בארץ ישראל דווקא מנדט מסוג A, מה מלמד הדבר על הערכתם את יכולתה של התנועה הציונית לכוון בית לאומי יהודי בארץ ישראל? נמקו את תשובתכם.

בשנת 1920 הסתיימה תקופת השלטון הצבאי הבריטי על ארץ ישראל, והחלה תקופת הממשל האזרחי, קרי תקופת המנדט. אישורו הסופי של המנדט והחתימה על נוסח המנדט התעכבו מעט ונעשו בשנת 1922. כך קיבלה בריטניה את הזכות לשלוט על ארץ ישראל לא מתוקף הכיבוש הצבאי, אלא מתוקף האישור של חבר הלאומים.

קטעים מתוך כתב המנדט הבריטי על ארץ ישראל

הואיל ומעצמות הברית העיקריות הסכימו ביניהן [...] למסור לידי ממונה את השלטון על ארץ ישראל; והואיל ומעצמות הברית העיקריות הסכימו גם כן שהממשלה הממונה תהיה אחראית למתן תוקף להצהרה, שניתנה לראשונה ביום 2 בנובמבר 1917 על-ידי ממשלת הוד מלכותו מלך בריטניה לטובת ייסוד בית לאומי לעם ישראל בארץ ישראל [...] והואיל ועל ידי כך הוכרה מציאות הקשר ההיסטורי בין העם היהודי לבין ארץ ישראל, והוכרו היסודות לבניין מחדש של ביתו הלאומי בארץ הזאת; לפיכך באישורה את המנדט הזה, מגדירה המועצה את תנאיה כדלהלן:

2. הממונה אחראי לכך, שהארץ תושם בתנאים מדיניים, אדמיניסטרטיביים [=מנהלתיים] וכלכליים כאלה שיבטיחו את הקמת הבית הלאומי היהודי, לפי ההנחות בהקדמה, ואת התפתחות המוסדות של שלטון עצמי, וכן את שמירת הזכויות האזרחיות והדתיות של כל תושבי ארץ ישראל, ללא הפלייה בין עם לעם ובין דת לדת.

4. באת כוח מתאמת של היהודים (סוכנות יהודית) תוכר כמוסד פומבי, שתעודתו לייעץ את הנהלת ארץ ישראל [=הממשל האזרחי הבריטי] ולפעול יחד אתה בעניינים הכלכליים, החברתיים והאחרים.

6. הנהלת ארץ ישראל תקל בתנאים נאותים על ההגירה היהודית, בהבטיחה את זכויותיהם ומעמדם של שאר חלקי האוכלוסייה, ותסייע בשותפות עם הסוכנות היהודית להתיישבות צפופה של היהודים על אדמות הארץ.

7. הנהלת ארץ ישראל תהיה אחראית לחקיקת חוק ההתאזרחות, המכוון להקל את רכישת האזרחות הארץ ישראלית על היהודים המתיישבים ישיבת קבע בארץ.

11. הנהלת ארץ ישראל תעשה את כל הדרוש כדי לשמור על האינטרסים של הציבור בקשר עם התפתחות הארץ [...] הממשלה, יפה כוחה לבוא לידי הסכם עם הסוכנות היהודית, שזו תבנה או תנהל ביושר ובצדק כל מכון, שירות או עבודה ציבוריים, ותפתח אוצרות מאוצרותיה הטבעיים של הארץ, אם הממשלה לא קיבלה על עצמה באופן ישיר את הדברים הללו.

13. הממונה מקבל על עצמו את כל האחריות בקשר עם המקומות הקדושים והבניינים או השטחים הדתיים בארץ ישראל, לרבות שמירת הזכויות הקיימות כבר, והבטחת כניסה חופשית אל המקומות הקדושים, הבניינים והשטחים הדתיים וחופש הפולחן.

22. אנגלית, ערבית ועברית תהיינה הלשונות הרשמיות בארץ ישראל. כל מודעה או כתובת ערבית על בולי דואר או מטבעות בארץ ישראל צריכה לבוא גם בעברית, ולהיפך.

23. הנהלת ארץ ישראל תכיר בחגיה של כל עדה ועדה בארץ ישראל בתור מועדים חוקיים לימי מנוחה של חברי אותן העדות".

[מתוך: מ' מדויני ונ' ברורמן (עורכים), קובץ מסמכים בתולדות המדינה: תעודות, חוקים, הודעות, הסכמים, תשמ"א, עמ' 23-28]

1. לפי כתב המנדט, מהן המחויבויות הבריטיות כלפי היהודים לקידום הקמת הבית הלאומי?

2. מהן המחויבויות הבריטיות כלפי ערביי ארץ ישראל?

3. אלו מהמחויבויות הבריטיות כלפי היהודים וכלפי ערביי ארץ ישראל היו עלולות לגרום למתחים בין היהודים לבין הערבים או ביניהם לבין שלטונות המנדט הבריטי?

מן הראוי להדגיש: יש הבדל מהותי בין ההתחייבויות של הבריטים לערבים לבין ההתחייבויות שלהם כלפי היהודים. ליהודים, בריטניה מתחייבת לסייע להקמת בית לאומי, כלומר מתייחסים אליהם כאל קבוצה לאומית הרוצה לממש את לאומיותה על ידי הקמת בית לאומי. לשם כך ישנן התחייבויות מעשיות המסייעות לכך: אפשרות הגירת יהודים, התאזרחות, רכישת קרקעות ועוד.

לעומת זאת, ההתייחסות לערבים היא כאל עדות דתיות הזכאיות שיישמרו זכויותיהן האזרחיות והדתיות. מהן זכויות אלה המופיעות בכתב המנדט? אלו זכויות שנועדו להקל עליהם לשמור על ייחודם הדתי, כמו הכרה בחגי כל עדה, שמירה על המקומות הקדושים לה וחופש לקיים את פולחניה. אין התייחסות לערבים כאל לאום, אלא כעדות דתיות שונות (מוסלמים, נוצרים, דרוזים).

יש לציין ששמירה על זכויות אזרחיות ודתיות של קבוצות אחרות אינה ייחודית לכתב המנדט. כל המדינות שקמו בעקבות מלחמת העולם הראשונה, נדרשו להתחייב על כך*.

המנדט הבריטי על ארץ ישראל, כפי שעולה מכתב המנדט, הוא שונה משאר המנדטים בשני היבטים. הראשון הוא במטרה: שאר המנדטים נועדו להכשיר את אזרחי ארצות שונות לשלטון עצמי כדי להפוך אותם בעתיד למדינה עצמאית, ואילו המנדט הבריטי נועד להקים בית לאומי, לא מדינה. ההיבט השני הוא האוכלוסייה שנועדה ליהנות מהמנדט: המנדט על ארץ ישראל הוא היחיד שנועד להכשיר לשלטון בארץ ישראל מיעוט קטן מתושבי הארץ - היהודים. כפי שראינו, כתב המנדט מתייחס להקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל, דבר שאינו עולה בקנה אחד עם הרכב האוכלוסייה בארץ: בסיום מלחמת העולם הראשונה היו בארץ כ-56,000 יהודים, וכ-500,000 ערבים, כלומר רוב ערבי מובהק. יתרה מזו, בדומה להצהרת בלפור, גם כתב המנדט לא מכיר בזכויות לאומיות של ערביי ארץ ישראל, אלא רק בזכויות הפרט וחופש הדת שלהם.

גבולות ארץ ישראל בתקופה זו, וכן מספר התושבים שמנינו כעת, כללו גם את שטחי מדינת ירדן של היום, והיהודים ראו בהצהרת בלפור הבטחה לבית לאומי יהודי משני עברי הירדן. רק בשנת 1921, כשנה לפני אישורו הסופי של המנדט, הופרד עבר הירדן מארץ ישראל והפך לאמירות בראשות עבדאללה תחת חסות בריטית, ומאוחר יותר לממלכת ירדן**.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 86-88.

** על ניתוק עבר הירדן המזרחי מהבית הלאומי נלמד להלן בעמ' 130-131.

לסיכום הסעיף:

בריטניה קיבלה אפוא מחבר הלאומים שלטון זמני קצר טווח על ארץ ישראל, שנקרא מנדט. מטרת המנדט, כפי שהצהירו הן חבר הלאומים והן הבריטים, הייתה לקדם את הנאמר בהצהרת בלפור, קרי, להביא להקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל. כתב המנדט הבריטי נכתב ברוח זו, ומכיל התחייבויות להקמת מוסדות שלטון יהודיים, עלייה יהודית והתיישבות יהודית צפופה. המנדט גם הכיר בגוף יהודי רשמי, 'סוכנות', כמייצגת היהודים, ובכך הפך את התנועה הציונית לגוף בעל ייצוג רשמי. בפועל הוקם גוף ייצוגי רחב יותר, 'הסוכנות היהודית',* בהשראת כתב המנדט, ב-1929.

אם כן, טופס המנדט שינה מהותית את מעמדם של היישוב היהודי והתנועה הציונית: מראשית פעילותו של הרצל הוא חזר וטען שעל הציונות להשיג צ'רטר, אישור של אומות העולם להקמת המדינה.** כתב המנדט מאשר כוונה כזאת, והוא חתום בידי חבר הלאומים.

שלטון המנדט הציב את המסד להתפתחותם המואצת של ארץ ישראל והיישוב היהודי בה. הוא סיפק ביטחון שלא היה קיים בה בכל התקופה העות'מאנית, גם באזורים שנחשבו נידחים. הוא פעל להעלאת רמת הבריאות וההיגיינה בארץ: פיתוח שירותי בריאות, אספקת מים זורמים, ייבוש ביצות ומלחמה במלריה. הוא הקים מערכת משפט מודרנית. הוא הקים רשת תחבורה מודרנית של כבישים ומסילות ברזל, נמל מים עמוקים בחיפה וקו של הובלת נפט מעיראק. בפרויקטים הללו הועסקו רבים מתושבי הארץ, וכך גם תרם שלטון המנדט לתעסוקה בארץ. הוא עודד הקמת תחנות כוח לייצור חשמל ויוזמות בתחום התעשייה והחקלאות. לראשונה התאפשרה עלייה יהודית רחבת ממדים באופן חוקי ורכישת קרקעות נרחבת להתיישבות ולחקלאות. כך הונחו על ידי הבריטים היסודות להקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל, והציונות הפכה לתנועה בעלת הכרה רשמית של מדינות העולם.

לסיכום הפרק

עם ראשית שלטון הבריטים על ארץ ישראל ניתנה הבטחה ליהודים לסייע להם להקים בית לאומי, הלוא היא הצהרת בלפור. חבר הלאומים העניק לבריטים מנדט על ארץ ישראל כדי שייסייעו להקמת בית לאומי יהודי, ובכך קיבלה הצהרת בלפור תוקף חוקי בין לאומי מחייב. המנדט הבריטי אפוא היה יכול לסייע לבניין הבית הלאומי בהיבטים רבים: כתב המנדט העניק לציונות את הסכמת האומות, את ההכרה במוסדות היישוב, את הזכות לעלייה, להקמת יישובים, לפיתוח משאבי הארץ ועוד.

כעת עבר הכדור לידי התנועה הציונית ויהודי העולם: האם הם ינצלו את הכלים שנתנו להם הבריטים? האם הם יעלו עתה בהמוניהם, ירכשו קרקעות ויקימו ערים ויישובים יהודיים ברחבי הארץ? נענה על כך בהמשך הספר.

* על הסוכנות היהודית ראו להלן עמ' 158-159.

** על הצ'רטר ראו מסורת ומהפכות עמ' 277.

לסיכום החטיבה הראשונה, נערוך השוואה בין היישוב היהודי בסיום המאה ה-19 תחת השלטון העות'מאני לזה שבראשית השלטון הבריטי:

• **ייצוג היהודים בפני השלטונות:** בתקופה העות'מאנית, החכם באשי ייצג את היהודים בפני השלטון. ההתייחסות ליהודים הייתה כאל עדה דתית, ולכן הייצוג נעשה על ידי איש הדת הבכיר. לעומת זאת, בתקופת המנדט הבריטי הסוכנות היהודית ייצגה את היישוב. עתה הסמכות אינה של איש אחד, אלא של גוף שמונה נציגים מתחומים שונים, כמקובל במדינות אירופה, ההתייחסות ליישוב הייתה כאל קבוצה לאומית, ולכן ייצגו אותו מנהיגים מן התנועה הציונית.

• **מטרתו של השלטון ביחס ליישוב היהודי בארץ:** מטרת השלטון העות'מאני הייתה שהיישוב היהודי ישלם את המסים הדרושים ויקיים את חייו כמיעוט דתי בארץ, כפי שהיה במשך מאות שנים. בניגוד לכך, מטרת השלטון הבריטי הייתה להפוך את ארץ ישראל לבית לאומי לעם היהודי, כלומר לפתח בתוך היישוב מנהיגות, התיישבות, כלכלה וכן לעודד עלייה יהודית ולהגדיל את היישוב.

• **הקבוצה מיושבי הארץ שלה דאג השלטון:** השלטון העות'מאני, בהיותו מוסלמי, רצה בעליונות המוסלמים בארץ. אך השלטון הבריטי, לפי כתב המנדט והצהרת בלפור, דאג קודם כול להתפתחות היישוב היהודי בארץ על אף העובדה שהיהודים היו מיעוט. הוא רצה בהקמת בית לאומי יהודי, ולא ערבי, בארץ ישראל.

• **עמדת השלטון בשאלת פיתוח תנאי החיים בארץ:** השלטון העות'מאני הזניח את ארץ ישראל, ולא עסק בפיתוחה כמעט. בסיום שלטונו הייתה הארץ מעוטת תשתיות, מערכת ביטחון ומערכת בריאות יעילה. התושבים בה סבלו ממעשי שוד, עוני ומגפות. בניגוד לשלטון העות'מאני, השלטון הבריטי, כבר מימיו הראשונים, השקיע רבות בשיקום מצב הארץ ותושביה על ידי בניית תשתיות, הקמת מערכת בריאות, מינהל, משפט, שיפור הביטחון ושיקום הכלכלה. תנאי החיים בארץ השתנו לבלי הכר עם חילופי שלטון אלה.

בפרק הבא (פרק 3) נלמד על צמיחת הלאומיות הערבית במזרח התיכון. נבדוק מהם גורמי הלאומיות ומדוע הגיעה לאזור זה בשלב מאוחר. נראה מה איחד את החברה הערבית, כיצד הגיבה החברה ללאומיות, ואילו מדינות ערביות קמו בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. נוסף לכך, נראה מה קרה לתקוות הערבים לשליטה בארץ ישראל ובסביבתה שבאו לידי ביטוי במכתבי מקמהון-חוסין ובהסכם ויצמן-פייצל: האם התממשו התקוות וכיצד. בפרק שאחריו (פרק 4) נלמד על צמיחת הלאומיות הערבית בארץ ישראל, זו שתהפך למכשול קשה להתפתחות היישוב היהודי בתקופת השלטון הבריטי.

תאריך הפרק

שאלות לסיכום הפרק:

1. במתן הצהרת בלפור על ידי בריטניה ובקבלתה את המנדט על ארץ ישראל נפגשו שאיפות ציוניות ואינטרסים בריטיים. מהן השאיפות הציוניות ומהם האינטרסים הבריטיים?
2. בפרק זה מנינו שלוש התחייבויות בנוגע לארץ ישראל שנתנה בריטניה לשלושה גורמים שונים. ערכו טבלה לפי הערכים הבאים: שם ההתחייבות, למי ניתנה, מה מובטח בה ובאיזה אופן ניתנה.
3. חשבו: מדוע חילקו הבריטים הבטחות סותרות? מדוע כל ההבטחות סודיות, מעורפלות או בלתי רשמיות?
4. מה ניתן ללמוד מהתנהלותן של בריטניה וצרפת ביחס לגורל האימפריה העות'מאנית על יחסן לתושביה? בתשובתיכם היעזרו במה שלמדתם בספר הראשון, בעמודים 98-99.
5. האם יש בהצהרת בלפור והענקת המנדט על ארץ ישראל לבריטניה הוכחה, לאחר מעשה, להצדקת דרכה של הציונות המדינית* ולשלילת דרכה של הציונות המעשית? ** נמקו את תשובותיכם.

* ראו עליה מסורת ומהפכות, עמ' 277.

** ראו שם, עמ' 278.